

વિનોબા ભાવે

(જન્મ : 11-09-1895; અવસાન : 15-11-1982)

વિનોબા ભાવેનું મૂળ નામ વિનાયકરાવ નરહરિ ભાવે હતું. તેમનો જન્મ મહારાષ્ટ્રના રાયગઢ જિલ્લાના ગાગોદા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાને વડોદરામાં નોકરી હોવાથી જીવનના આરંભનાં વર્ષો ગુજરાતમાં વીત્યાં. ત્યાર બાદ યુવાનીમાં ગૃહત્યાગ કરીને ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં જોડાવાને કારણે ફરીથી ગુજરાતમાં વસવાટ કરવાનો આવ્યો. વિનોબાજી અનેક ભાષાઓના જાણકાર હતા. બધી ભારતીય ભાષાઓ તેમને આવડતી હતી. તેમને નાનપણથી જ વાંચવાનો શોખ હતો. તેમણે અનેક વિષયો પર પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, જેમાં ‘ગીતા-પ્રવચનો’, ‘કુરાનસાર’, ‘શિક્ષણવિચાર’, ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’, ‘વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ’ને મુખ્ય ગણાવી શકાય. તેમણે ભૂદાનયાત્રા નિમિત્તે ભારતભ્રમણ કરીને ગરીબો માટે હજારો

એકર જમીન એકત્ર કરેલી. તેઓ ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક વારસદાર હતા.

આમ તો વિનોબાએ આત્મકથા નથી લખી. તેમના જીવનપ્રસંગોનું ‘અહિંસાની ખોજ’ નામે સંકલન થયેલું છે, તેમાંથી આ પ્રકરણ લેવાયું છે. વિનોબા ગાંધીજીના અનુયાયી કેવી રીતે બન્યા તેનું બયાન છે. આ ઉપરાંત કોચરબ આશ્રમમાં એક ઉત્તમ આશ્રમવાસી તરીકે કેવી નામના મેળવી તેની વાત છે. તો ગાંધીજીના આગ્રહે એક વર્ષની રજા લઈને એ સમયગાળામાં કેવાં ગંજાવર કાર્યો કરી બતાવ્યાં તેનું પ્રેરણાદાયી બયાન છે. આ એકમમાં વિનોબાની એક ચિંતક, કાર્યકર્તા તરીકેની છબી ઊપસે છે.

નાનો હતો ત્યારથી જ મારું ધ્યાન બંગાળ અને હિમાલય ભણી ખેંચાયેલું રહેતું. હું બંગાળ અને હિમાલય જવાનાં સપનાંમાં મહાલ્યા કરતો. એક તરફ બંગાળની ‘વંદેમાતરમ્’ની કાંતિની ભાવના મને ખેંચતી તો બીજી તરફ હિમાલયનો જ્ઞાનયોગ મને ખેંચતો. હિમાલય અને બંગાળ, બેઉના રસ્તા પર કાશી નગરી પડતી હતી. કર્મસંજોગે હું ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો; પરંતુ ન હું હિમાલય ગયો, ન બંગાળ. પરંતુ મનોમન તો હું એ બંને સ્થળે એકીસાથે પહોંચી ગયો. હું ગાંધીજી પાસે ગયો અને મને એમની પાસે હિમાલયની શાંતિ અને બંગાળની કાંતિ બેઉ સાંપડ્યાં. ત્યાં હું જે પામ્યો, તેમાં કાંતિ અને શાંતિ બંનેનો અપૂર્વ સંગમ હતો.

જ્યારે હું કાશી આવ્યો ત્યારે ત્યાં બાપુના એક ભાષણની ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી. ત્યાંના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં બાપુનું આ ભાષણ થયું હતું. એ ભાષણમાં એમણે અહિંસા અંગે ઘણી વાતો સમજાવી હતી. મુખ્ય વાત આ હતી કે નિર્ભયતા વગર અહિંસા ચાલી જ ન શકે. પરમ સેવ્ય અહિંસા છે અને એ નિર્ભયતા વગર આવી ન શકે. એ ભાષણમાં એમણે વિવિધ આભૂષણોથી સજ્જજીને આવેલા મહારાજાઓને પણ સારી પેઠે ઝૂઝી કાઢ્યા હતા. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે આ ઐતિહાસિક ભાષણને થયે એક મહિનો વીતી ગયો હતો, તોપણ નગરીમાં એનો પ્રભાવ હતો. જ્યારે મેં એ ભાષણ વાંચ્યું ત્યારે કેટલીક શંકાઓ અને પ્રશ્નો મારા મનમાં જાગ્યાં. એટલે આ બધા પ્રશ્નો સામે ધરતો એક પત્ર મેં બાપુના નામે લખ્યો. એમણે એ પત્રનો મને ખૂબ જ સરસ જવાબ આપ્યો.

દસપંદર દિવસ પછી ફરી મેં એમને શંકાઓ પૂછી ત્યારે એમનું એક પત્ર આવ્યું કે અહિંસા અંગે જે પ્રશ્નો છે, તેનું સમાધાન પત્રવહેવારથી ન થઈ શકે. એ માટે તો જીવન સાથેનો સ્પર્શ જ જોઈએ. એટલે થોડા દિવસ મારી પાસે આશ્રમમાં આવો અને રહો તો ધીરે ધીરે વાતચીત ચાલતી રહેશે. એમનો આ જવાબ કે ‘સમાધાન વાતોથી નહીં, જીવનથી થશે’ મને સ્પર્શી ગયો.

એ જવાબની સાથે બાપુએ આશ્રમની એક નિયમપત્રિકા પણ મોકલેલી, જે મારા માટે ઓર આકર્ષક હતી. ત્યાં સુધી કોઈ પણ સંસ્થાની આવી પત્રિકા મારા વાંચવામાં ક્યારેય આવી નહોતી. એમાં લખ્યું હતું - ‘આ આશ્રમનું ધ્યેય વિશ્વહિત-અવિરોધી દેશસેવા છે અને એના માટે અમે નીચે લખેલાં વ્રતો જરૂર માનીએ છીએ.’ નીચે સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય,

અપરિગ્રહ, શરીરશ્રમ વગેરે એકાદશવ્રતોનાં નામ લખ્યાં હતાં. મને આ ભારે નવાઈજનક લાગ્યું. મેં તો ઈતિહાસનાં ઘણાં થોથાં વાંચી કાઢેલાં; પરંતુ દેશના ઉદ્ધાર માટે વ્રતોનું પાલન જરૂરી મનાયું હોય એવું ક્યાંય ન ભાળ્યું. આ બધી વાતો તો યોગશાસ્ત્રમાં, ધર્મગ્રંથમાં, ભક્તિમાર્ગમાં આવે છે; પરંતુ દેશસેવા માટે પણ આવશ્યક હોય છે, એ આ પત્રિકામાં હતી. એટલે મારું મન એ તરફ ખેંચાઈ ગયું. આ માણસ દેશની રાજનૈતિક સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક વિકાસ બંને સાથોસાથ સાધવા માંગે છે એવું મને લાગ્યું. મને આવું જ જોઈતું હતું. બાપુએ લખેલું, ‘તું અહીં ચાલ્યો આવ.’ અને હું બાપુની પાસે પહોંચી ગયો.

એ દિવસ હતો – 7 જૂન, 1916નો. હું અમદાવાદ સ્ટેશને ઊતર્યો. મારી પાસે ઝાઝો સામાન તો કશો હતો નહિ, એટલે જાતે જ ઉપાડી લીધો અને રસ્તો પૂછતાંપૂછતાં જ ચાલવા માંડ્યો. એલિસબ્રિજના રસ્તે ચાલીને સવારે આઠ વાગ્યે આશ્રમે (કોચરબ) પહોંચ્યો. બાપુને ખબર પહોંચાડાઈ કે કોઈ નવા ભાઈ આવ્યા છે. એમણે કહ્યું કે ભલે, નાહી-ધોઈને મને મળવા આવે. નાહી-ધોઈને હું એમની પાસે પહોંચી ગયો. ત્યારે એ શાક સમારતા હતા. મારા માટે આ પણ એવી નવીનવાઈનું જ દૃશ્ય હતું. રાષ્ટ્રનેતા શાકભાજી પણ સમારે, આવું તો ક્યારેય સુણ્યું નહોતું. એમનાં પ્રથમ દર્શને જ મને શ્રમનો પાઠ મળ્યો. બાપુએ એક ચપ્પુ મારા હાથમાં પણ પકડાવી દીધું. મેં તો એ પહેલાં ક્યારેય શાક સમાર્યું નહોતું; પરંતુ તે દિવસે પાઠ મળ્યો. ત્યાં મને મળેલી આ પ્રથમ દીક્ષા હતી.

પછી શાક સમારતાં-સમારતાં એમણે મારે વિશે પૂછપરછ આદરી. પછી કહે, ‘તને જો અહીંની રહેણી-કરણી ગમતી હોય અને તારું જીવન તું જો સેવાકાર્યમાં લગાવવા માંગતો હો તો અહીં રહે. મને એથી ખુશી થશે.’ મારી જિજ્ઞાસા તેઓ પામી ગયા હતા. પછી કહે, ‘પણ તમે થોડા માંદલા દેખાઓ છો. આત્મજ્ઞાની કદી માંદો ન પડે.’ – આ બીજો પાઠ! બાપુએ કહેલી આ વાત હું ક્યારેય ભૂલી નથી શકતો.

તે દિવસે શાક સમારતાં-સમારતાં જે વાતો થઈ તે થઈ, ત્યાર પછી તો ફક્ત કામકાજ અંગે જ વાતો થતી. બાકીના સમયમાં હું મારા કામમાં ગળાબૂડ રહેતો. બાપુની અનેક લોકો સાથે વાતો ચાલતી રહે એ સાંભળતો રહેતો. બાપુ જાણતા હતા કે છોકરો સદ્ભાવનાપૂર્વક આવ્યો છે; પરંતુ બાકી બધાને મન તો હું જડ જેવો માણસ હતો. એક વખતે બાપુની એક ભાઈ સાથેની ગીતાના એક શ્લોક પરની વાતચીત દરમિયાન બાપુ બોલ્યા, ‘આ તો ગૌણ ભાષા છે.’ ત્યારે મેં કહ્યું, ‘ના, આ તો ભક્તિની ભાષા છે.’ બાપુ બોલ્યા, ‘હા, આ વાત બરાબર છે. જ્ઞાનની ભાષા અને ભક્તિની ભાષા.’ આ હતા બાપુ, જેમની પાસે મારા જેવા છોકરડાની વાતને પણ મહત્ત્વ આપી, સ્વીકારી લેવાની નમ્રતા હતી. ત્યારે સૌને થયું કે આને પણ બોલતાં આવડે છે.

આમાં એ લોકોનો પણ કાંઈ દોષ નહોતો. ત્યારે હું ભારે લુખ્ખો માણસ હતો. 21 વર્ષનો છોકરો હતો. મારા મિત્રો જાણે છે કે જેને સભ્યતા-શિષ્ટતા, રીતભાત કહેવાય છે, તે મારામાં ખૂબ જ ઓછી હતી. હું કોઈની સાથે બોલતો પણ નહિ. કામમાં ડૂબેલો રહેતો અથવા તો અધ્યયન, ધ્યાન, ચિંતન વગેરેમાં.

એક દિવસે પરોઢિયે ઊઠીને હું મારી ઓરડીમાં ઉપનિષદ બોલી રહ્યો હતો. આશ્રમવાસીઓ સાંભળી ગયા તો એમણે બાપુને સમાચાર પહોંચાડ્યા કે આ તો સંસ્કૃત જાણે છે. પછી બાપુએ પૂછપરછ કરી. વચ્ચે-વચ્ચે તેઓ મને પ્રાર્થનામાં કશું બોલવા કહેતા.

મને બોલવાની ટેવ તો પહેલેથી હતી; પરંતુ ત્યાં બોલવું પડ્યું, એથી ખૂબ લાભ થયો. બાપુની હાજરીમાં બોલવાનું છે, એટલે એક શબ્દ પણ વત્તોઓછો ન થાય એમ જોખીજોખીને બોલવાની તૈયારી કરતો. સમત્વપૂર્વક બોલવાની સારી કસરત મળી. શું કહેવાનું છે તે વિશે કશું પહેલેથી વિચારી ન રાખતો. એ અંગે ભગવાન ઈશુએ આજ્ઞા દઈ જ દીધી છે કે પ્રચારાર્થે જઈએ ત્યારે અગાઉથી શું કહેવું તે વિચારી ન રાખવું, તો ભગવાન જ તમને પ્રેરણા આપશે. વિચારી રાખીને બોલશો તો એ તમારી પોતાની પ્રેરણા મુજબનું હશે. તો મારું આમ ચાલ્યું.

બાપુએ જાણે મારું ઘડતર કરવાનું નક્કી જ કરી લીધેલું. મારી પાસે લોકોને મોકલતા. વર્ધા ગયા પછી જે કોઈ જિજ્ઞાસુ સેવાગ્રામ જતા, તેમને બાપુ પૂછતા કે તમે વિનોબાને મળી આવ્યા? ના મળ્યા હો તો જરૂર મળો! એક વખતે બાપુએ એક ભાઈને મારી પાસે મોકલ્યા. એ તો ભારતના એક પ્રખ્યાત ક્રાંતિકારી પુરુષ હતા. બાપુએ કહેલું એટલે પગે ચાલીને ઠેઠ પવનાર

સુધી આવેલા. ત્યારે હું ખેતરમાં ખોદતો હતો. નજર ઉઠાવી જોયું તો એ ભાઈ સામે ઊભા છે. મેં પૂછ્યું — કેમ આવવાનું થયું? તો કહે — બસ, આમ જ! દર્શન કરવા આવેલો. પછી તો શું? બીજી કોઈ વાતચીત ન થઈ. હું પાછો મારા કામે લાગી ગયો. નજર પણ કામ ભણી વળી ગઈ. એ ભાઈ થોડીવાર ઊભા રહ્યા; પરંતુ કાંઈ બોલ્યા-કર્યા નહિ. પાછા જઈને એમણે બાપુ પાસે રાવ ખાધી કે તમે કેવા માણસ પાસે મને મોકલી આપ્યો? મારી સાથે કશી વાતચીત પણ ના કરી. બાપુ સમજી ગયા. પૂછ્યું — તમે ત્યાં ગયા ત્યારે એ શું કરતા હતા? જમીન ખોદતા હતા એ જાણ્યું એટલે બાપુ કહે — તો પછી નારાજ થવાની શી જરૂર છે? વિનોબા પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે તમારી સાથે બોલે કેવી રીતે? તમને ખબર નથી કે કોઈને મળવા જવું હોય તો પહેલેથી સમય માંગી લેવો જોઈએ. આમ, બાપુએ એમને તો મનાવી લીધા, પણ પછી જ્યારે મને મળ્યા ત્યારે મને ફટકાર્યો. કહે — ભલા માણસ, કોઈ આવે ત્યારે એને મળવું, એની સાથે વાતચીત કરવી એ પણ એક પ્રકારનું કામ જ છે. આમ, એમના હાથે મારું ધીરે-ધીરે ઘડતર થતું આવ્યું છે. સ્વભાવે હું જંગલી જાનવર જેવો છું. બાપુએ મને પાળીતા પ્રાણી જેવો બનાવ્યો. એમનાં ચરણોમાં બેસીને જ હું અસલ્ય માણસમાંથી સેવક બન્યો છું. બાપુની સાથે રહીને મને સેવાની લગન લાગી. હું સેવાને ભગવાનની પૂજાનું સાધન અને જનતાને મારો સ્વામી માનું છું.

બાપુએ મારી કસોટી કરી હશે કે નહિ, મને નથી ખબર, પણ મેં તો મારી બુદ્ધિપૂર્વક એમની ઘણી પરીક્ષા કરી લીધી હતી અને જો એ પરીક્ષામાં તેઓ ઊણા ઊતરત તો હું એમની પાસે ટકી ન શકત. મારી કસોટી કરીને એમણે મારામાં ગમે તેટલી ખામીઓ જોઈ હશે અથવા જોતા રહેતા હશે, તોપણ તેઓ મને એમની પાસે રાખતા હતા; પરંતુ મને એમની સત્યનિષ્ઠામાં લગીરે ખામી, ઊણપ કે ઓછપ લાગી હોત તો હું એમની પાસે ટકી ન શકત. મેં એવા ઘણા મહાપુરુષો જોયા છે, જેમને પોતાના માટે ભાસ થાય છે કે પોતે મુક્ત પુરુષ છે, પૂર્ણ પુરુષ છે. તોપણ મને એવા કોઈનું આકર્ષણ ન થયું; પરંતુ હરહંમેશ પોતાને અધૂરા માનનારા બાપુનું જ મને અનોખું આકર્ષણ થયા કર્યું. તેઓ તો હંમેશાં કહ્યા કરતા કે હું હજી પૂર્ણ સત્યથી ખૂબ દૂર છું. મારા પર બાપુની જેટલી અસર પડી, એટલી પૂર્ણતાનો દાવો કરનારા બીજા સજ્જનોની ન પડી.

હું બાપુને મળ્યો અને એમના પર મુગ્ધ થઈ ગયો, તે એમની આંતર-બાહ્ય એકતાની અવસ્થા પર. વળી, કર્મયોગની દીક્ષા તો મને બાપુ પાસેથી જ મળી. ગીતામાં તો એ કહ્યું જ છે; પરંતુ એનો સાક્ષાત્કાર થયો, બાપુના જીવનમાં. ગીતાના કર્મયોગનું પ્રત્યક્ષ આચરણ મેં બાપુમાં જોયું. ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો આવે છે. આ વર્ણન આખેઆખું કોઈને લાગુ પડે એવો સ્થિતપ્રજ્ઞ તો શોધવા છતાં મહાન ભાગ્ય હોય તો જ મળે; પરંતુ આ લક્ષણોની નજીક પહોંચેલા મહાપુરુષને મેં મારી સગી આંખે દીઠા.

1917ની વાત છે. હું બાપુ પાસેથી એક વર્ષની છુટ્ટી લઈને બહાર જતો રહ્યો હતો. પહેલાં વાઈમાં રહીને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવાનો વિચાર હતો. આમ તો ગીતા પર મારો જે પ્રેમ હતો એ કારણે ઘરે જ મારા મિત્ર ગોપાળરાવની મદદ લઈને મેં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો. હવે વેદાંત અને દર્શનોનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. વાઈમાં મને આની ઉત્તમ તક મળી. ત્યાં નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે નામના એક આજન્મ બ્રહ્મચારી વિદ્વાન વેદાંત તથા બીજાં શાસ્ત્રો શીખવવાનું કામ કરતા હતા. એમની પાસે ઉપનિષદો વગેરે શીખવાનો ‘લોભ’ થયો અને ત્યાં થોડો વધુ સમય રોકાઈ ગયો.

ત્યાં મેં ઉપનિષદો, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શાંકરભાષ્ય, મનુસ્મૃતિ, પાતંજલ યોગદર્શન — આટલા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. તદુપરાંત ન્યાયસૂત્ર, વૈશેષિક સૂત્ર, યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ આ ગ્રંથો વાંચી ગયો. પછી વધારે વાંચવાનો મોહ ન રહ્યો. થયું કે હવે હું જાતે જ વધારે વાંચી લઈ શકીશ.

બીજું કામ હતું તબિયત સુધારવાનું. એ માટે અગાઉ મેં દસબાર માઈલ ફરવાનું રાખ્યું હતું. પછી છથી આઠ શેર અનાજ દળવાનું શરૂ કર્યું. પછી ત્રણસો નમસ્કાર શરૂ કર્યા. એનાથી આરોગ્ય સુધરી ગયું.

આહાર પણ હું વિચારી-કરીને લેતો હતો. પહેલાં છ મહિના સુધી નમક ખાતો, પણ પછી તો તે છોડી દીધું. મસાલો વગેરે બિલકુલ ન ખાતો અને કદી ન ખાવાનું વ્રત પણ લઈ લીધું. દૂધ શરૂ કર્યું. દૂધ વિના બરાબર ચાલી નથી શકતું, એમ પણ ઘણા અખતરા કર્યા પછી સિદ્ધ થયું. એક મહિનો માત્ર કેળાં, લીંબુ અને દૂધ પર કાઢ્યો. શક્તિ ઘટી ગઈ. એટલે આહાર નક્કી કરી લીધો : દોઢશેર દૂધ (60 રૂપિયાભાર), ભાખરી બે (2 તોલા જવારની), કેળાં 4-5, લીંબુ 1 (મળી શકે ત્યારે).

સ્વાદ માટે બીજો કોઈ પદાર્થ ખાવાની ઈચ્છા નહોતી થતી, તોપણ હંમેશાં લાગતું રહેતું કે આ ખોરાક પણ ખાસો

અમીરી છે. રોજનો ખર્ચ કુલ અગિયાર પૈસા થતા હતા — કેળાં અને લીંબુ ચાર પૈસા, જુવાર બે પૈસા, દૂધ પાંચ પૈસા.

આમ તો આ બધું હું તબિયતની દૃષ્ટિએ કરી રહ્યો હતો, પણ એમાં એકાદશ વ્રતોનાં પાલનની દૃષ્ટિ પણ હતી. હું આશ્રમથી દૂર હતો; પરંતુ સત્યાગ્રહાશ્રમના અંતેવાસીની ભૂમિકાએ જ મારો વહેવાર જાળવવાનો મારો પૂરો પ્રયાસ હતો. જેવું અસ્વાદ-વ્રત વિશે, તેવું જ અપરિગ્રહનું. પણ તે વખતે મારી પાસે બહુ થોડો સામાન હતો. લાકડાની થાળી, વાટકો, આશ્રમનો એક લોટો, પંચિયું, કામળો અને પુસ્તકો, આટલો સંસાર હતો મારો. પહેરણ, કોટ, ટોપી વગેરે ન વાપરવાનું વ્રત લીધું હતું. સાળ પર વણેલાં કપડાં જ વાપરતો હતો. એટલે વિદેશી વસ્ત્રોનો તો કોઈ સંબંધ જ ન રહેતો અને સ્વદેશી વ્રતનું પાલન પણ થઈ જતું હતું અને મને વિશ્વાસ છે કે મારી જાણ મુજબ સત્ય-અહિંસા-બ્રહ્મચર્ય આ ત્રણે વ્રતનું પરિપાલન મેં બરાબર કર્યું છે.

આ બધું કરતાં કરતાં, સેવાની દૃષ્ટિએ, બીજાં પણ કેટલાંક કામો કરતો હતો. ગીતાનો એક નિઃશુલ્ક વર્ગ ચલાવ્યો. એમાં છ વિદ્યાર્થીઓને આખી ગીતા અર્થ સાથે સમજાવી. બીજા એક વર્ગમાં ચાર વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનેશ્વરીના છ અધ્યાય ભણાવ્યા. બે વિદ્યાર્થીઓને નવ ઉપનિષદ શીખવ્યાં. હું પોતે સારું હિન્દી નહોતો જાણતો; પરંતુ હિન્દી પ્રચારની દૃષ્ટિએ રોજ વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખીને હિન્દી છાપાં વાંચવાનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો.

વાઈમાં ‘વિદ્યાર્થીમંડળ’ નામની એક સંસ્થા સ્થાપી. એમાં વાચનાલયને મદદ કરવા માટે દળવાનો એક વર્ગ રાખ્યો. એમાં પંદર વિદ્યાર્થી અને હું પોતે એમ સૌ દળતા. જે લોકો ઘંટીએથી દળાવી લાવતા, એમનું કામ બશેરે એક પૈસો લઈ કરવાનું અને એ પૈસા વાચનાલયને આપી દેવાના. મોટા વેપારીઓના દીકરા પણ આમાં જોડાયા હતા. વાઈ પુરાણા વિચારોનું સ્થાનક હોવાને કારણે બધા અમને મૂરખમાં ખપાવી દેતા હતા. તોપણ આ વર્ગ બે મહિના ચાલ્યો. વાચનાલયમાં 400 પુસ્તકો જમા થઈ ગયાં.

આ વર્ષમાં મેં લગભગ 400 માઈલનો પગપાળા પ્રવાસ કર્યો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રના ચાર-પાંચ જિલ્લામાં હું પગપાળા ફર્યો. ફરવા પાછળ મારો હેતુ હતો કિલ્લા જોવા (રાયગઢ, સિંહગઢ, તોરણગઢ વગેરે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ગઢ જોયા), સંતોનાં સ્થાનોનાં દર્શન કરવાં, સારાં લોકોને મળવું અને લોક-નિરીક્ષણ કરવું.

(‘અહિંસાની ખોજ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

અહિંસા મન-વાણી અને કર્મથી પણ કોઈ હિંસા ન કરવાની વૃત્તિ; **બ્રહ્મચર્ય** પાંચેય ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ રાખવો તે; **અસ્તેય** જરૂરિયાત કરતાં વધારે વાપરવું તે ચોરી છે તેમ માની તેનું પાલન કરવું; **અપરિગ્રહ** સંગ્રહ ન કરવો તે; **અસ્વાદવ્રત** સ્વાદ વિનાનું ખાવાનું વ્રત; **વેદાંત** વેદોનો અંતિમ ભાગ; **દીક્ષા** ગુરુ પાસેથી વ્રત, નિયમ કે મંત્ર લેવો તે સંન્યાસ, સમર્પણ; **સુણ્યું** સાંભળ્યું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) બાળપણથી જ વિનોબાનું મન ક્યાં બે સ્થળે જવા તલસતું હતું?
- (2) વિનોબાના બીજા પત્રનો ગાંધીજીએ શો પ્રત્યુત્તર આપ્યો?
- (3) ગાંધીજીના પ્રત્યુત્તરની કઈ વાત વિનોબાને સ્પર્શી ગઈ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કાશીમાં ગાંધીજીએ કયા વિષય પર ઐતિહાસિક ભાષણ કર્યું?
- (2) શાક સમારતાં-સમારતાં ગાંધીજીએ વિનોબાને શું કહ્યું?

(3) વિનોબાએ એક વર્ષની રજા લીધી એ દરમિયાન કેવો ખોરાક લેવાનું રાખ્યું?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) એક વર્ષની રજા લઈ વિનોબાએ ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરી બતાવ્યાં?
- (2) વિનોબાએ ગાંધીજીની કેવી રીતે કસોટી કરી? તે કસોટીમાં ગાંધીજી કઈ રીતે ખરા ઊતર્યા?
- (3) વિનોબા ભાવેની ભૂદાનયાત્રાનો પરિચય આપો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- વિનોબાના જીવનવિષયક ભીંતપત્ર તૈયાર કરો.
- વિનોબાનાં ધર્મ વિશેનાં પુસ્તકોનું વાચન કરી ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- વિનોબાની ભૂદાનયાત્રાનો નકશો તૈયાર કરો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- અધ્યાત્મપુરુષ વિનોબા વિશે વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ પરિચય આપો.
- વિનોબાના ઘડતરમાં ગાંધીજીની ભૂમિકાની ચર્ચા કરો.
- વિનોબા-સાહિત્યમાંથી ચિંતનાત્મક વિચારો-વાક્યોનું ચયન કરાવો.

“ચાલો આપણે ભૂલી જઈએ કે, ‘હું હિંદુ છું... તું મુસ્લિમ’ અથવા ‘હું ગુજરાતી છું... તું મદ્રાસી’. ચાલો આપણે ‘હું’ અને ‘મારું’ને સમગ્ર ભારતીય રાષ્ટ્રીયતામાં એકરૂપ કરી દઈએ. સાથે જ તરવાને કે સાથે જ ડૂબવાને આપણો બહુજન સમાજ કૃતનિશ્ચયી બનશે ત્યારે જ આપણે ખરેખરા સ્વતંત્ર થઈશું.”

— મહાત્મા ગાંધીજી

